

az egyetlen adekvát forrásnak a Corpus Juris tekinti, addig Szemethy Tamás egyértelműen bizonyította, hogy a 18. századi indigenák listáját nem lehetséges csak a Corpus Jurisból hiánytalanul összeállítani, azt ki kell egészíteni a Királyi Könyvek adataival is. A további feltárások egy lehetséges irányát Szijártó M. István a következőképpen fogalmazza meg: „Éppen azt lesz később érdemes behatóbb vizsgálatok tárgyává tenni, hogy kit mikor és miért tartott környezete indigenának, vagyis a későbbi kutatásnak célszerűbb lehet az indigena fogalmának állandóan változó társadalmi tartalmát, a kategória társadalmi-kulturális konstrukció voltát hangsúlyozni, ennek a megkonstruáltságnak a mindenkori konkrét körülményekben gyökerező esetlegességét vizsgálni.” (11.)

Sebők Richárd

Barbara Stollberg-Rilinger

MARIA THERESIA

Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie

3. kiadás. C. H. Beck, München 2017. 1083 oldal

2017 mozgalmas év volt a kora újkorral foglalkozó történészek és a társtudományok művelői számára, ugyanis ekkor nemcsak a reformáció 500., hanem Mária Terézia születésének 300. évfordulóját is ünnepelték. Az utóbbi esemény alkalmából több kiállítást és számos nemzetközi konferenciát szerveztek, amiben Bécs, a Habsburg Monarchia egykori fővárosaként, vezető szerepet játszott, de tudományos ülésekre került sor többek között Cambridge-ben, Ljubljanában, Mainzban, Pozsonyban és Zágrábban is. Mária Terézia uralkodásának magyar aspektusait pedig budapesti és egrai konferenciákon adódott lehetőség megvitatni. Az emlékévként kezdetére időzítették Barbara Stollberg-Rilinger Mária Teréziáról készített nagyszabású monográfiájának a megjelenését, amely kétségkívül a jubileum egyik legjelentősebb kiadványának tekinthető.

A szerzőt a kora újkorral foglalkozó kutatók számára nem szükséges bemutatni, ugyanis Barbara Stollberg-Rilinger a német politika-kultúrtörténeti iskola egyik legmeghatározóbb történésze, aki a magyar történettudományra is komoly hatást gyakorol. Stollberg-Rilinger jelenleg a berlini Wissenschaftskolleg rektora, de még a münsteri Westfälische Wilhelms-Universität professzoraként vált ismertté mint a Német-római Birodalom kora újkori történetének a kutatója. A szerző több monográfiát közölt a Reichsgeschichte témakörében, legutóbbi 2006-ban *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* címmel. Stollberg-Rilinger módszertanilag leginspiratívabb hatása a politika- és a reprezentációtörténet összekapcsolásában fedezhető fel, amint a politikai döntéshozatal és a korabeli szimbolikus kommunikációt közös értelmezési keretben tudja meggyőző módon elemezni.

Barbara Stollberg-Rilinger igen nehéz feladatot és kényes kihívást választott magának, amikor úgy határozott, hogy Mária Terézia-monográfia írásába kezd, ugyanis az uralkodónőről a rendkívül gazdag levéltári forrásanyag mellett könyvtári szakirodalom áll rendelkezésre, amelynek tanulmányozását a nyelvi sokszínűség tovább nehezíti. A megannyi monográfia, forráskiadás és tanulmánykötet között elegendő itt csupán Alfred von Arneth, Eugen Guglia, Heinrich Kretschmayr, Friedrich Walter vagy újabban, művészettörténeti szempontból Werner Telesko és Michael Yonan műveire gondolnunk. A magyar kutatás kapcsolódó eredményeinek az áttekintésére e recenzió keretében pedig még címszavasán sem térnék ki.

A szerző igen behatóan ismeri és reflexív módon kezeli a Mária Teréziáról szóló historiográfiai hagyományt. Erről tanúskodik a mű hatvanoldalas bibliográfiája is, amely a nemzetközi szakirodalom minden fontosabb kapcsolódó tételét tartalmazza, amely német, angol vagy francia (forráskiadások esetén latin) nyelven megjelent.

Stollberg-Rilinger Mária Terézia életét és uralkodását biografikus módon kívánja feldolgozni, amellyel kapcsolatban módszertanát három pontban foglalja össze: „Elsőként megkísérelm a mindentudás illúzióját, a biográfus »természetes cinkosságát« a [kutatott] személlyel elkerülni és helyette több perspektívát és szemléletmódot egymás mellé helyezni. [...] Másodszor töreksem összekapcsolni az elbeszélő és az elemző részeket, váltogatni a közel- és távolnézetet, a tárgy mikro- és makroszkopikus beállítását. Harmadszor egy elidegenült, és egyidejűleg »etnológiai« nézőpontot veszek fel, és távol tartom magam a hősnőmmel való téves bizalmasságtól.» (Prolog, XXVI.) A monográfia középpontjában Mária Terézia cselekvő és érző személyként jelenik meg, tehát a fókusz magán az emberen van, akinek a mozgásterét, mentalitását a 18. századi Habsburg Monarchia keretei jelölik ki. A szerző forrásválasztásában ennek megfelelően a legfontosabb szerepet a levelezések és a különféle narratív források (útleírások, követjelentések, naplók) játsszák. Stollberg-Rilinger nemcsak a bőséges kiadott forrásanyagot ismeri behatóan, hanem a levéltári forrásokat is, elsősorban a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagait használja, azon belül a Habsburg-Lotaringiai családi levéltár, az Állam- és Birodalmi Kancellária, illetve az udvartartás főhivatalainak az iratanyagát. A monográfia a szerző politika-kultúrtörténeti módszertanára jellemző módon, gazdagon tartalmaz képzőművészeti és irodalomtörténeti forrásokkal kapcsolatos hivatkozásokat, elemzéseket is.

A prológos utáni fejezet *Az örökös lány* címet viseli. Ennek alfejezetei Mária Terézia életének, uralkodásának egy-egy szakaszához vagy a korszak valamely releváns történeti problémájához kapcsolódnak. A fejezet a Habsburg főhercegnő születése és trónra kerülése közötti időszakot mutatja be, részletesen felvázolva VI. Károly udvarának és a barokk udvari kultúrának a kontextusát. A szerző görcső alá veszi Mária Terézia gyermek- és fiatal éveinek fontosabb állomásait, a keresztelési ceremóniától a neveltetésen keresztül a Lotaringiai Ferencsel kötött házasságig, amelyek értelmezéséhez tág politika-, diplomácia- és reprezentációtörténeti horizontot vázol fel. A harmadik egység *Az örökösödési háború* címet viseli, amelyben a VI. Károly halála után kirobbant nagyhatalmi konfliktusnak a történetébe nyerhetünk betekintést. Itt a szerző nemcsak a jól ismert hadi eseményeket és a fontosabb diplomáciai-politikai összefüggéseket mutatja be, hanem részletesen kitér a fegyveres harcokat kísérő röplap- és propagandaháborúra is, ezeknek Mária Terézia alakja szempontjából komplex elemzését adja, valamint képet alkothatunk a háború borzalmairól, a Friedrich von der Trenck vezette pandúr csapatok kontrolálhatatlan tevékenységéről, dúlásairól is. A *Császárné, császár és birodalom* című fejezet a Mária Terézia által képviselt Reichspolitik problémakörét járja körül, az 1745. évi császárkoronázást, Lotaringiai Ferenc császári és társuralkodói pozícióját, valamint az uralkodónó és a Német-római Birodalom kapcsolatát mutatva be.

Az ötödik nagy egység a *Reformok* nevet viseli, amelyben Stollberg-Rilinger az 1749-ben, Friedrich Wilhelm von Haugwitz vezetésével megkezdődő, átfogó reformfolyamatot, illetve az udvari és kormányzati körökben végbement elitcserét vázolja fel. A szerző (aki korábban doktori disszertációját is hasonló témakörben írta) plasztikus képet fest a kameralisztika ihlette 18. századi állami-bürokratikus reformtörekvésekről, valamint az azok mögött húzódó udvari érdekekről és ellenérdekekről. A hatodik fejezet a *Testpolitika*, a hetedik a *Megkülönböztetés és fortély* címet kapta, ezek tematikáján és megközelítésmódján különösen érzékelhető a szerző politika-kultúrtörténeti irányultsága. Az előbbi fejezet kényes és nehezen körvonalazható témába, a testiség tágran értelmezett problémakörébe nyújt betekintést. Itt tájékozódhatunk a szépség korabeli reprezentációtörténeti attribútumairól és jelentőségéről,

a szűziesség és a szexualitás udvari és társadalmi normáiról, valamint Mária Terézia ezekről alkotott véleményéről, rendelkezéseiről, továbbá az uralkodónő testi változásairól (terhességeiről, szüleiéről) is. Az utóbbi fejezet (amely a monográfia leghosszabb fejezeteinek az egyike) a Mária Terézia uralkodása alatti bécsi udvari kultúrába nyújt részletgazdag betekintést. A szerző itt behatóan elemzi az udvar és az udvartartás komplex rendszerének a működését, a ceremonális formanyelv jelentőségét, az udvari hétköznapi és ünnepek forgatókönyvét, valamint az uralkodónő pozícióját és játékterét ezen közegek belül.

A nyolcadik fejezet a hétéves háború témakörét mutatja be. Barbara Stollberg-Rilinger itt sem csupán a hadtörténeti események ismertetésére szorítkozik, hanem tág kontextusban vázolja fel Mária Terézia Szilézia visszaszerzésére irányuló motivációját, a nagyhatalmak döntéshozási mechanizmusát, a hagyományos szövetségi rendszerek átrendeződését, valamint a sajtó- és röpiratháborúban az uralkodónő imázsának a változását. *A dinasztia tükre* című fejezet Mária Terézia családjára és dinasztikus politikájára fókuszál. Itt kapunk képet az uralkodónő nevelési elveiről, a főhercegek és főhercegnők udvari mozgásteréről és kötöttségeiről, valamint az uralkodónő 1760-as években megkezdett házassági stratégiájáról. A tizedik egység, amely az *Anya és fia* címet kapta és II. József társuralkodói működésének a problémakörét tárja elénk. Itt szembesülünk Mária Terézia Lotaringiai Ferenc halála miatt érzett fájdalommal, nyomon követhetjük József főherceg társuralkodóvá válását, az anya és fia közötti világnézet különbségek eskalálódását, illetve mindezek érzelmi és politikai lecsapódását.

A következő három fejezet Mária Terézia uralkodásának különböző belpolitikai aspektusait világítja meg. A tizenegyedik (*A vallás uralma*) a tereziánus kor Habsburg Monarchiájának hitvilágát és mentalitását hivatott bemutatni. A szerző itt egyszerre teszi vizsgálat tárgyává az uralkodónő személyes viszonyát a valláshoz, egyházpolitikai nézeteit és rendelkezéseit, valamint körképet ad a korabeli társadalom hitvilágáról és babonákhoz fűződő viszonyáról. A tizenkettedik, amely *A sajátban rejlő idegen* címet viseli, kényes társadalmi-kulturális problémát állít vizsgálatának középpontjába: a társadalom bizonyos marginális közösségeiről nyújt elemzést. Stollberg-Rilinger ebben a fejezetben kritikus módon Mária Terézia politikájának áldozatairól emlékezik meg, kiváltképp a titkos protestáns (Geheimprotestant) és zsidó közösségek kizsáolt helyzetéről, illetve külön alfejezetben érinti az oszmán- és török-kép pozitív átforgulását is. *Az alattvalók* egyfajta gyűjtőfejezetként szolgál, amelyben a szerző több problémát is görcső alá vesz: Mária Terézia alattvalóihoz fűződő viszonyának személyes és ceremonális vetületeit, az uralkodónő regnálásának utolsó szakaszában bevezetett reformokat, valamint a súlyos bel- és külpolitikai kihívásokat (cseh jobbágyfelkelés, bajor örökösödési háború) és a rájuk adott kormányzati válaszokat. A tizennegyedik, utolsó tematikus egység *A matriarcha össze* címet kapta, amely az uralkodónő felnőtt gyermekeinek a sorsáról, karrierútjáról és az anyjukhoz fűződő összetett kapcsolatáról, majd Mária Terézia utolsó napjairól és haláláról szól. Az epilógusban a szerző egy nagyívű uralkodói életút összegzését adja.

Barbara Stollberg-Rilinger monográfiája a szerző saját kutatásainak és az elmúlt évtizedek tereziánus korról szerzett nemzetközi ismeretanyagának átfogó szintézise. A könyv nagyon jó arányokkal tárja az olvasó elé Mária Terézia életének minden fontosabb állomását, betekintést nyerhetünk az uralkodói döntéshozás folyamatába és nehézségeibe, képet kapunk a császárné emberi természetéről, valamint nyomon követhetjük a bécsi udvar és a Habsburg Monarchia 1717 és 1780 közötti kulturális változásának a folyamatát. Külön elismerésre méltó, hogy a szerző igyekszik a Mária Teréziával kapcsolatban felmerülő összes relevánsabb historiográfiai problémára reflektálni, mint például az uralkodónő janzenizmushoz, felvilágosodáshoz vagy más szellemi irányzatokhoz fűződő viszonyára. A biográfia narratív stílusa, gazdag illusztráltsága, precíz iránykezése lehetővé teszi, hogy a könyv ne csak a szakközönséghez, hanem a tágabb olvasóréteghez is eljusson. Nem véletlen, hogy a monográfia egy év

alatt öt kiadást ért meg, és több rangos díjjal jutalmazták. Kétségkívül a könyv összes állításával és következtetésével nem fog mindenki egyetérteni, számos részkérdésen lehet vitatkozni, például Mária Terézia mentalitásával vagy reformtörekvéseivel kapcsolatban. A magyar olvasó számára némi hiányérzetet jelenthet, hogy az uralkodónőnek a Magyar Királysággal kapcsolatos politikájáról kevesebb szó esik a cseh és az osztrák örökös tartományokból vett példák mellett. Itt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a szerző a korlátozott számú idegen nyelvű szakirodalom ellenére törekszik rá, hogy a magyar vonatkozásokat is kiemelje (az eddigi összegzéseknél jóval nagyobb teret szán erre). Az ország bemutatásának külön alfejezetet szentel, és a névmutatóban is számos magyar nevet olvashatunk. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a könyv 1083 oldalas terjedelmével az Arneht-féle tízkötetes biográfia utáni leghosszabb Mária Terézia életrajznak tekinthető, azonban az elretentőnek tűnő terjedelem jelen esetben nem terjengősséget, hanem jó arányokkal felépített részletességet foglal magában. Barbara Stollberg-Rilinger nagyívű monográfiája átfogó és részletgazdag képet nyújt Mária Terézia életéről és uralkodásáról, amely a 18. századi Habsburg-kutatásokban fontos viszonyítási pont lesz, és reméljük, hogy az emlékévé más kötetével együtt a kapcsolódó magyar kutatásokat is élénkíteni fogja.

Kökényesi Zsolt

Kovács I. Gábor

SÁROSPATAK ERŐTERÉBEN

A tiszáninnyi származású református egyetemi tanárok
életrajzi adattára és életútleírása

(Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III.)

ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2016. 355 oldal

Felekezeti–művelődési alakzat a központi problémája a Kovács I. Gábor által immár évtizedek óta vezetett kutatási programnak. A kifejezés a magyarországi társadalmi és kulturális viszonyok fejlődésére különös erővel ható összetett jelenséget feltételez. Eszerint az intézményrendszer szerveződését, a formális és informális döntéshozatali mechanizmusokat, a szellemi élet törekvéseit, eredményeit döntően meghatározta az, hogy a résztvevők jellemzően melyik felekezethez s annak melyik tömbjéhez tartoztak. Közismert, hogy milyen erősen alakították a közgondolkodást a népi–urbánus különbségek, a katolikus–protestáns szembenállás elemei vagy épp a gazdasági–szellemi elit zsidó származású tagjaihoz fűződő viszonyának sajátosságai. Ha egy-egy nagyobb vallási–etnikai tömb belső struktúráját vesszük szemügyre, földrajzilag vagy más egyéb szervezőerő révén további látványos különbségekre figyelhetünk fel, amelyek még tagoltabbá teszik a döntéseket formálók körét. Egy-egy püspökséghez, (kultur)régióhoz, felsőoktatási centrumhoz kapcsolódóan egy felekezeten belül is szembeszökően eltérő mintázatok alakultak ki, amelyek sokdimenzióssá tették a különböző érték- és érdekcsoportok egyébként is színes világát.

A felekezeti–művelődési alakzat logikája azt feltételezi, hogy megragadhatóak a társadalmi folyamatok alakításában tevékeny részt vállalók különbségei. Létezhetnek az együvé tartozásnak olyan elemei, amelyek bizonyíthatóvá és magyarázhatóvá teszik az adott körbe tartozók döntéseinek, érvényesülési megoldásainak közös jellemzőit. Megrajzolhatóak tehát a tipikus református (vagy épp evangélikus, katolikus stb.) értelmiségi pályafékek, s ezen belül